

Csillagászat története

Jókai csillagászata III.

3. Láthatatlan csillagok

Jókai Mór szívesen és színesen építette be írásaiba az égbolt jelenségeinek élményét: a saját maga által látottakat, és a könyv-illusztrációkból (esetleg szemléletes leírásból) ismerteket egyaránt. De felbukkannak helyenként olyan égitestek, jelenségek, folyamatok leírásai is, amelyekről csak kézikönyvek, ismeretterjesztő munkák alapján lehetett tudomása. Ezek az „elméleti, tudományos részletek” nemcsak a korabeli nézetekre, feltevésekre jellemzők, de rávilágítanak Jókai forrásaira is.

Ismereteinek forrásaihoz érdekes adatként szolgálhat, hogy kiket említ név szerint a híresebb tudósok, csillagászok közül. Jókai általában ritkán hivatkozik nevekre, és ilyen esetekben is jobbra feltalálókra utal. A csillagászok közül több helyen is említi Kopernikust, és a 16. sz. végének híres észlelőjét, a dán Tycho Brahe-t (1546–1601); utóbbit mint jeles megfigyelőt és az 1572-ben a Cassiopeia csillagai közt fellángolt szupernóva felfedezőjét ismeri (Fekete gyémántok, I. rész; Katona József... 1899).

„A jövő század regényé”-ben azonban egy érdekes névsorra bukkanunk, a Jókai által nagyra tartott tudósokról: Dominique Francois Arago (1786–1853) francia csillagász-fizikus, Alexander Humboldt (1769–1859), Pierre Simon Laplace (1749–1827) matematikus, Johann J. Littrow (1781–1840) és fia, Karl Ludwig von Littrow (1811–1877) bécsi csillagászok, Denison Olmsted (1791–1859), a meteorrajok első kutatója, Isaac Newton (1643–1727), Friedrich Wilhelm Bessel (1784–1846) német számoló csillagász, Justus von Liebig (1803–1873), a nagy német vegyész, Benjamin Franklin (1706–1790), Jedlik Ányos (1800–1895), Margó Tivadar (1816–1896) élettan kutató, Tarczy Lajos (1807–1881) fizikus és Thán Károly (1834–1908), a híres vegyész.

Ez a névsor elsősorban azért érdekes, mert kitűnik belőle, hogy a magyar kortársakat leszámítva, Jókai főként az 1850–60-as évekig tevékenykedő tudósokat ismerte. Másrészt e tudósok többsége széles körben ismert, elterjedt tudománynépszerűsítő műveket is írt. Arago, Humboldt, Bessel és Littrow egyes könyveit, írásait Jókai gyakran forgathatta. E névsorból szinte „kilóg” D. Olmsted neve. Említése Jókai különös érdeklődésére utal a meteorok iránt: az amerikai matematikus egyedül e téren végzett a maga korában figyelmet keltő munkát. (Itt jegyezzük meg, hogy Littrow és Olmsted személyét az 1981. évi kiadású „Jókai összes művei” 19. kötete tévesen azonosítja (481–482. o.). Más utalásokkal együtt ez a lista is arra mutat, hogy Jókai az 1870-es évekig követhette több-kevesebb rendszerességgel a fizikai tudományok fejlődését, feltevéseit.)

Képzletét főként a látványos, különös vagy akkoriban rejtélyesnek tartott jelenségek és folyamatok foglalkoztatták. Több írásában is – néha csak jelképesen – hivatkozik a „láthatatlan”, sötét csillagokra. A „Fekete gyémántok”-ban ezeket írja: „A

leghírhedettebb csillagászok bizonyítják, hogy vannak napok, mik a földek körül forognak: maga a Sirius egy láthatlan, de a mechanika törvényei által bebizonyított lételű, nagy, fénytelen égitest körül kering.” („A fekete gyémántok rabja” c. fejezet.)

„A jövő század regényé”-nek óriás távcsövet azzal jellemzi, hogy „...a kettős csillagok elárulták a központi sötét testet, mely körül forognak...” („A himalájai csillagda” c. fejezet.)

Jókai elképzelése a „sötét csillagok”-ról e regények megírása idején nagyon is korszerű volt. Az 1830-as években a Sirius sajátmozgásának hullámvonal alakjából F. W. Bessel azt a következtetést vonta le, hogy a látható fényes csillag egy, az akkori távcsövekkel nem látható sötét kísérővel kettős rendszert alkotva egy közös tömegközéppont körül kering. 1862-ben azután az ifjabb A. Clark amerikai optikus felfedezte a Sirius halvány kísérőjét, s a csillagászok úgy vélték, hogy itt valóban egy gyenge fényű (vagy teljesen kihűlt), de nagy tömegű csillagról van szó. Csupán 1914-ben derült ki, hogy a kísérő valójában igen forró, ám nagyon kicsiny átmérőjű fehér törpe csillag.

Ugyancsak a sötét csillagok létét támasztotta alá az a feltevés, amely szerint egyes csillagok szabályosan ismétlődő fényváltozását a körülöttük keringő halvány kísérő takarása okozza (pl. az Algol esetében). Az 1860-as évektől ezért Jókai a túlzás vádja nélkül írhatott a sötét, láthatatlan csillagokról.

A maga korának elfogadott feltevését hangoztatta, amikor arról írt, hogy a Nap sötét foltjai lyukak a fénylő, izzó napléggkörben. Ezeket a lyukakat át a sötét, hideg (!) napkéreg látható (A jövő század regénye). Érdekes egyébként, hogy elképzelései mellett – talán különböző olvasmányainak hatása alatt – nem mindig tartott ki. Az előbbi regényénél korábban írt „Fekete gyémántok”-ban reálisabban képzeli el a napfoltokat: „A napfoltok nem bizonyítanak a nap sötét kérge mellett. Az ércokoh olvadékán is tűnnek fel sötétebb és világosabb foltok, minők a napfoltok és a napfáklyák.”

Hiba lenne azonban Jókait a változó elképzelések alapján felületességgel vádolni. Inkább meglepően széleskörű olvasottságára utal. Íróként pedig érthető módon azt emelte ki az általa olvasott tanulmányokból, ami leginkább megragadta érdeklődését, vagy legjobban illeszkedett regényének tárgyaéhoz.

A napfoltok és a naptevékenység egyébként is felkeltették figyelmét. Az 1840-es években mutatta ki a német Heinrich Schwabe (1789–1875) a napfoltok számának eléggé szabályos, 10–11 éves hullámzását. Humboldt, és tőle függetlenül Mädler – Jókai talán legtöbbször felhasználta kézikönyveinek szerzői! – számos táblázatot mellékelve felhívták a figyelmet arra, hogy ez a naptevékenységi hullám talán a földi légkör jelenségeiben is megnyilvánul. A svájci Rudolf Wolf (1816–1913) úttörő napkutató már határozottan kimutatta a naptevékenység – a napfoltok száma – és a földmágnesség közti kapcsolatot.

Jókai nagy érdeklődéssel követte az új eredményeket. Regényeiben is felhasználta a napfoltok száma és az időjárás változása közti feltételezett kapcsolatot. „A dagői torony” (1879) c. elbeszélésében a tengeri rablóvá züllött Unger Fedor báró, elzárkózva a külvilágtól, a várható időjárás előrejelzésére alkalmazza megfigyeléseit: „Észlelte,

hogy a napfoltoknak, napfáklyáknak befolyása van az időjárásra. Tanulmányozta az északfény kitörését és a futócsillagokat". „A jövő század regényé”-ben is arról ír, hogy „...a napfoltok támadásának viszont közvetlen hatása van az időjárásra”.

Ezekkel a nézetekkel Jókai az 1850–1870 közti évtizedek ismereteinek szintjén állt. Érdekes módon az a látványos és nagyon gyors fejlődés, amelyet a szinképelemzés hozott az 1860-as években, már kevésbé keltette fel figyelmét. Bár tudott a spektroszkópiáról, de csupán néhány helyen említi írásaiban. Ezt talán azzal magyarázhatjuk, hogy az ismereteinek alapjául szolgáló művek szerzői, Humboldt, Littrow, Mädler maguk is a csillagászat korábbi korszakának képviselői voltak, műveikben még kevés teret szentelnek a születő modern fizikai asztronómiának.

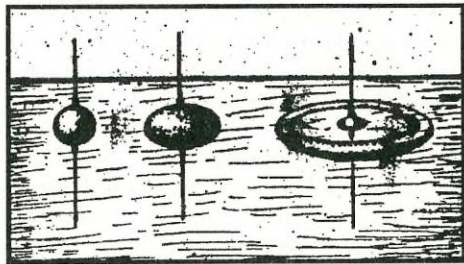
Világrendszerek

Talán az égbolt nézegetése és az elméleti leírások tanulmányozása készítette arra Jókait, hogy megkíséreljen képet alkotni az Univerzumból, a mindenség kezdetéről, életéről. Ez az olvasmányokból, népszerűsítő írások alapján összeálló „világkép” – amelyre az eddigi gazdag Jókai-irodalom semmi figyelmet sem fordított – naiv és kezdetleges ugyan, de sok szempontból különbözik a maga korának széles körben népszerű elképzeléseitől.

Az egyik legkedveltebb, egyúttal a legtöbbet vitatott hőse, Berend Ivánt („Fekete gyémántok”) akkor mutatja be, amikor éppen a Naprendszer keletkezését próbálja kísérletileg utánozni. Jókai itt leírja a belga J. A. F. Plateau (1804–1851) kísérletét: képlékeny, de nem oldódó, víz sűrűségű anyagból gömböt formált, amelyet vízzel teli edényben egy tengely körül egyre gyorsabban forgatott. Berend ezt a kísérletet ismétli: „Iván a pörgettyűvel elkezdte e lágy gömböt forgatni a vízben, mire annak két vége a tengelyeknél lassan behorpad, s oldalai kidudorodnak... Amint még erősebben pörgeti a gömböt, az egyenlítő annál jobban kidudorodik, utóbb lencséélt kap; egyszer a lencséélt elszakad a gömbtől, s ott marad gyűrűalakban... Ilyen a Saturnus gyűrűje. (...) Egyszer a gyűrű szét-pattan, s egyes részecskéi, nagyságuk, súlyuk szerint kisebb-nagyobb távolba ellökve, rögtön apró gömbökké idomulnak... Íme a nap és bolygódjai!” (A fekete gyémántok rabja c. fejezet.)

Ezt a kísérletet Jókai aligha láthatta, mivel végrehajtása nehézkes. Az utolsó szakasz leírása is túlzó. Ám figyelemre méltó, hogy a magyar író ebben a kérdésben merészen szembefordult az akkoriban szinte kizárólagos, egyedül helyesnek vélt Laplace-féle bolygó-keletkezési elmélettel.

A Plateau-kísérletre és a bolygó-kozmozgóniára az 1893 körül írott (töredékben maradt) „Világtéremtés” c. művében tért vissza. Ebben az írásban azonban már megkísérelti az Univerzum kialakulásának magyarázatát, voltaképpen megpróbálja összhangba hozni a hitet a természettudományos felfogással. Elgondolásában összevegyül a „központi nap” és a misztikus „világszellem”.

Plateau kísérlete a vízben lebegő képlékeny gömb forgatásával: a gyorsuló forgatás során a gömb egyre inkább belapul

A „központi nap” (Zentralsonne) eszméjét J. H. Mädler vetette fel, mint a Tejútrendszer forgásának központját és fenntartóját. Ezt építette tovább Jókai képzelete: egy hatalmas napban volt valaha egyesülve a mindenség anyaga, és „Lakói voltak az Istenen kívül az élő szellemek, kiknek világa a napbeli tűz. Egyszer aztán a teremtő »legyen világ!« szavára szétszakadt a körülburkoló tűz, milliárd csillagokra oszolva, szétrepült a végtelenségben: támadtak állócsillagok, tejutak, planéták”.

A felvázolt kép meglehetősen misztikus, de lényegesen megbízhatóbb, részletesebb tényeket a kor tudománya sem mondhatott. Figyelemre méltó azonban, hogy magáról a Tejútrendszerrel és a halvány ködfoltokról Jókainak meglehetősen reális elképzelései voltak: „...a csillagködfoltok felbomlottak alkotó napjaikra, s egy új világrendszerbe engedtek bepillantani...” írta „A jövő század regényé”-ben.

Jókai már fiatalon is vonzódott a misztikumokhoz. Írásaiban nem ritkán jut szerephez egy-egy jóslat, előjel vagy távoli megérzés. Egyik aránylag korai novellájában pl. a Hold fénye a titokzatos üzenetközvetítő két földrész között. („Egy sensitív hölgy naplójából”, Sárosy Gyula: Az én albumom, 1857.) Utóbb egyik visszatérő gondolatává vált a lakott világok sokaságának elképzelése. A bolygók lakóira, a velük való kapcsolat lehetőségére vonatkozó elképzelések az 1860-as évektől, főleg a jeles francia tudomány-népszerűsítő, Camille Flammarion (1842–1925) ilyen tárgyú munkái nyomán terjedtek el világszerte. Idősebb korában Jókai is ennek az elképzelésnek híve és hirdetője lett. „Az aranyember”-ben még csak az öngyilkosok lelkei kerülnek a Holdba – a regény hősének elképzelése szerint. Hegedüsné Jókai Jolán visszaemlékezése szerint az idős Jókai „Este nagy teleszkópjával vizsgálta a csillagokat, és magyarázta, hogy melyik mi, az a Cassiopeia, a nagy fényes a Saturnus és úgy tovább, minden csillagban egy-egy világrész van és milyen boldogok ott az emberek, örökké élnek és soha nem öregszenek meg”. (Hegedüs Sándorné: Jókai és Laborfalvi Róza, 269. o. Bp. é.n.)

A fantasztikus, misztikus elképzeléseket azonban olykor reális köntösbe öltöztette. Kedves eszméje volt, hogy ha egy üstökös találkozna a levegő és víz nélküli Holddal, akkor égi kísérelőnk gázburkot kapna, sőt víz is megjelenne rajta. Idővel azután ott is megjelenhet a Földéhez hasonló élet. Erre a lehetőségre utal pl. „A jövő század regényé”-nek *Harc az égitestek között* c. fejezete is.

4. Az ördög csillaga

Jókai Mór csillagászati vonatkozású írásairól szólva külön fejezetet érdemel egy kevéssé ismert kisregénye, „A láthatatlan csillag”. A véletlenek egybeesése ugyanis irodalomtörténeti furcsasággá avatja ezt a történetet, amelynek csillagászati vonatkozású párját csak Jonathan Swift (1667–1745) „Gulliver”-jében találjuk. Az angol író ebben a művében mintegy „megjósolja” a Mars két holdjának létezését.

Jókai kisregénye 1851-ben jelent meg a „Losonci Phoenix” c. kis példányszámú albumban. Cselekménye az 1838. évi angol–afgán háború idején zajlik: az angol sereg egy különös, félig rom templom mellett üt táborn, és készül a másnapi ütközetre. Egy öreg hindu szolga elbeszéli, hogy a templomot a legenda szerint a bibliai Saul, Izrael királyának fiai kezdték építtetni. Asasiel ördög Saul király utolsó csatája előtt az égbolt egy pontjára mutatott, megkérdezve, lát-e ott csillagot. A király nem látta az ördög csillagát, és az ütközetben életét vesztette. Két fia azonban látta a csillagot, és életben is maradtak.

Az angol tisztek nevetve kérdezik az öreg hindut, hogy tudja-e, hol van az égen az ördög csillaga. Az felmutat az Andromeda csillagképre, és elmagyarázza:

„– ...E négy csillag között van egy kisdud ködfolt.

– Azt látjuk – mormogták a tisztek.

– És azon ködfolt közepében van az a csillag, amelyet Asasiel mutatott Saulnak.

– Ah! – kiáltának fel társaik – ott semmi sincsen...

– Én látom – szölt ekkor közbe egy fiatal dragonyos kapitány... – Mindnyájan megdöbbenve néztünk rá.

– Az ördögbe, ne tréfálgatok, lehetetlen azt nem látni – kiáltott közbe Smith hevesen...”

A parancsnok, aki maga is szenvedélyes amatőrcsillagász, azután kijelenti, hogy az Androméda-ködben „nincs csillag, nem is volt soha”.

A következő nap ütközetében azok, akik nem látták az Androméda-ködbeli csillagot, elesnek, akik pislogva, gyengén látták, megsebesülnek, míg Smith, akinek feleslegesnek tűnt, csodás módon életben maradt.

A kisregény nem keltett túlzott feltűnést, sokáig nem is nyomtatták ki újra. Ám harmincnégy évvel utóbb, 1885-ben az Androméda-ködben (M 31) váratlanul egy szupernóva lángolt fel, legnagyobb fényessége 7 magnitúdó fölé emelkedett, és így kis távcsővel is sokan megfigyelhették. (A „szupernóva” fogalom természetesen akkor még ismeretlen volt.)

Gothard Jenő (1857–1909) fiatalabb testvére, István hívta fel a figyelmet arra, hogy Jókai már majdnem négy évtizeddel korábban egyik írásában említ egy különös csillagot a nagy Androméda-ködben. Gothard, majd barátja, Konkoly Thege Miklós át tanulmányozta a Bibliát és más forrásokat, de ott semmi utalást sem talált a Jókai által leírt csillagról. Végül is Gothard Jenő a Budapesti Hírlap 1885. szeptember 12-i számában nyílt levélben tette fel a kérdést: létezik-e valóban az Androméda-köd csillagáról szóló monda, vagy azt Jókai költötte. Jókai válasza meglepően hűvös, elutasító volt. A kisregény meséjét barátjától, Sükey Károlytól hallotta. „Nekem 1851-ben csillagvizsgálóm nem is volt, s ma sem vagyok sem csillagász, sem próféta” – fejezi be a válasz-cikket. (Budapesti Hírlap, 1885. szeptember 19.)

Utóbb azonban már büszke volt az általa megjósolt csillagra, sőt az 1894-ben megjelent ún. Nemzeti Kiadáshoz írt utószóban azt állítja, hogy egy külföldi csillagász érdeklődött tőle az elbeszélés forrása után. „Nem tudtam rá választ adni” – írta a kiegészítő sorok befejezéseként. (A kisregény és az említett újságcikkek megjelentek „Jókai Összes Művei”-nek 1973. évi Akadémiai kiadásában, az Elbeszélések 3. kötetében; az SN 1885. szupernóváról e sorok írója írt ismertetést a Föld és Ég 1985/11. számában.)

Az Androméda-köd csillagának kérdése azonban ezzel nem zárult le. Tény, hogy sem a héber, sem a hindu mitológia nem említi az Androméda-ködot vagy az „ördög csillagát”. A csillag-mondák sorában is hiába keressük ezt a történetet. Bár az Androméda-köd pusztá szemmel eléggé jól látható, az ókorban egyáltalán nem ismerték. Meglepő módon az éles szemű Tycho Brahe sem pillantotta meg. Egyetlen említése és ábrázolása a távcső feltalálása előtti korszakból a perzsa Asz-Szufitól (903–986) származik. Ezt követően csak 1612-ben bukkant rá távcsővel a német Simon Marius (Mayr) (1570–1624).

Alighanem itt rejlik a „Jókai-csillag” rejtélyének megoldása. A francia Ishmael Boulliau (1605–1694) – ismertebben Bullialdus – hívta fel a figyelmet 1667-ben, hogy a

szabad szemmel is látható ködöt milyen sokáig nem vették észre. Egészen a 10. századig nincsen róla adat, majd Asz-Szufi után ismét nem látták, csupán 1428-ban jegyezték fel újból. Ezután ismét eltűnik az észlelők elől, csak Marius pillantotta meg 1612-ben, majd hosszú szünet után Bullialdus újra felfedezte.

Boulliau ezért úgy vélte, hogy az akkoriban felfedezett Mira Ceti változócsillaghoz hasonlóan az Androméda-köd is változtatja fényességét. Bár ma már tudjuk, hogy ez kizárt, a francia észlelő vélekedését még a 19. sz. közepén is számos kézikönyv és ismeretterjesztő mű közölte. Így többek között a Jókai által sokat forgatott munkákban (Humboldt, Littrow, Mädler stb.) megtalálható, de már diákként is hallhatta Tarczy Lajostól.

Úgy vélem, hogy a Bullialdus által kidolgozott feltevés emléke adta Jókainak az eszmét az Androméda-köd különös csillagához. A hol megfigyelhető, hol pedig láthatatlan csillagrendszer sugallhatta az egyesek számára látható, másoknak láthatatlan csillag meséjét.

Jókai még egy alkalommal tért vissza a szupernóva jelenségre, szinte csak mellékesen. Mégis különös módon ráhibázott egy évtizedekkel utóbb valóban felfedezett jelenségre. „Katona József Bánk Bánja” c. tárcáját az alábbi, hangulatot keltő sorokkal vezette be 1899-ben:

„A csillagászok évezredek óta észlelnek az égen egy csillagködöt, amelyet Kassziopia névvel jelöltek meg. (...) A tizenhatodik században a világhírű csillagász, Tycho Brahe egy hirtelen támadt központi csillagot fedezett fel a Kassziopia ködfoltjában: az égitegy egyre növekedett, hónapok múlva versenyzett nagyságában a Jupiterrel, fényességében a Siriussal, úgy hogy déli nappal is látható volt az égen. Azután amilyen gyorsan támadt, olyan arányban el is múlt.” (Írói arcképek, 115. o. Bp. 1955.)

Ebből a leírásból először az tűnik ki, hogy az idős Jókai emlékezetében összerosódott az 1572. évi szupernóva leírása – amelyet Tycho észlelt a Cassiopeiában –, és az 1885-ös csillag-fellángolás az Androméda-ködben. Érdekesebb azonban, hogy a „Kassziopia ködfoltja”-ról ír. A 19. sz. végén ugyanis a csillagászok nem tudták észlelni a Cassiopeia csillag-robbanása nyomán kialakult szétszóródó anyagfelhőt! Az 1572-es szupernóva körül szétterjedő ködöt csupán 1952-ben találta meg Rudolf Minkowski az öt méteres Palomar-távcsővel készített felvételeken.

Úgy vélem, hogy Jókai ezekkel a soraival az 1885. évi szupernóva és Gothard Jenő 1892-ben tett felfedezését mosta egybe. Ekkor mutatta ki Gothard – és tőle függetlenül az amerikai William W. Campbell –, hogy az Auriga (Szekeres) csillagképben észlelt nóva-fellángolást követően a csillag körül egy gázfelhő, gázköd szóródott szét. Ezt az időben nem is távoli megállapítást vegyithette össze Jókai az Androméda-köd szupernóvájának emlékével.

Jókai és a csillagászat

Bár csupán hézagosan, szemelvényekben mutathattuk be Jókai csillagászati vonatkozású sorait, mégis egyértelműen kitűnik, hogy ismeretei, tájékozottsága meghaladta a pusztán csak kíváncsiskodók érdeklődését. Írásműveinek időrendi sorrendjét figyelembe véve az a benyomásunk, hogy az 1870-es évek végéig figyelemmel kísérte a csillagászat fejlődését, sőt ekkoriban maga is nézegette az égboltot kis távcsővével.

Élményei és ismeretei beépültek műveibe: néhol csupán hangulatkeltő vagy színesítő elemként, helyenként azonban mint az írásmű szerves részei. Figyelemre méltó,

hogy Jókai a saját szemével látott (vagy jó ábrákról ismert) jelenségeket hitelesen, pontosan írta le.

Ha terjedelmi okokból nem tudtuk is párhuzamba állítani Jókai csillagászati ismereteit más, természettudományi vonatkozású tájékozottságával, fel kell hívnunk a figyelmet, hogy az író egy összefüggő, egységes képet próbált magának alkotni a környező világról. Ez a „világkép” színvonalában a 19. sz. tudományos szemléletét tükrözi.

Ezen túlmenően azonban nem csekély jelentőségű Jókai ilyen tárgyú írásainak kulturális jelentősége. Műveiből egy olyan olvasói kör is – akarva-akaratlanul! – tájékozódhatott a tudomány eredményeiről, feltevéseiről, amely másként nem érdeklődött volna ilyen kérdések iránt. Ezt a tudománynépszerűsítő szerepet pedig nem méltányolták eddig kellő mértékben.

BARTHA LAJOS

ASTROTECH KARÁCSONY!

Az évezredben utoljára!

Decemberben minden kis távcső, óriás binokulár, és CCD kamera vásárlója egy csillagászati posztert vagy színes fali csillagtérképet kap ajándékba! A nagyobb távcsövek, és nagy CCD-k vásárlói mini binokulárt kapnak a fa alá! Érdeklődjön más termékeink iránt!

tel: 20/9370-042 E-mail: hege@electra.bajaobs.hu

Csillagvizsgálók, kisplanetáriumok
építészeti tervezése

Szász-Ház Bt., tel.: (20) 984-4929